

İzzəddin Həsənoğlunun ictimai-siyasi və ədəbi mühiti

Seyfəddin Altaylı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Avrasiya Universiteti
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Xülasə. İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk şair olduğu haqqında ilk məlumatlar Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş Şuara” adlı əsərində yer almışdır. İndiyə kimi Həsənoğlunun türkcə üç şeiri məlum idi. Qıpçaq şairi Seyfi Sarayi Sədi Şirazinin “Gülüstan” adlı əsərini tərcümə edərkən, tərcümənin sonuna onun “Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər” mısrası ilə başlayan qəzəlini əlavə etmişdir. Digər bir şeiri “Məcmuətün-Nəzair və Cəmiun-Nəzair”də nəşr olunan “Əcəb bilsəm mənə şeyda qılan kim” mısrası ilə başlayan qəzəlidir. “Nəcəsəñ gəl ey yüzi ağum bənüm” mısrasıyla başlayan şeiri isə Barbara Flemminq tərəfindən Misirdə çap olunmuşdur. Həsənoğlunun şeirini Qıpçaq şairi Seyfi Sarayinin tərcümənin sonuna əlavə etməsi, Məmluk bölgəsi, Xarəzm-Qızıl Orda-Azərbaycan-Anadolu bölgələrində hakim olan ədəbi dillərin inkişaf yeri olduğunu və İzzəddin Həsənoğlunun bu bölgədə çox yaxşı tanındığını sübut edir. Həsənoğlu haqqında ilk məlumatı 1921-ci ildə “Dərgah” məcmuəsinin 1-ci nömrəsində “Ən əski türk-azəri şairi Həsənoğlu” və 1925-ci ildə “Darülfünun ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsinin IV/I” nömrəsində “Azəri ədəbiyyatına aid notlar: Həsənoğlu və Həbib” adlı məqalələri ilə türkiyəli alim Fuad Köprülü vermişdir.

Həsənoğlunun “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı 367 vərəqlik əlyazması Finlandiyadan tapılmışdır. Müəllif 2009-cu ildən başlayaraq bu əsər üzərində işləyərək 2023-cü ildə Türkiyədə çap etdirib. Əsər hz. Məhəmmədin həyatı, mübarizələri və hz. Əlinin müəyyən cənglərinə həsr edilib. Türk dünyasında ilk siyər əsəri Ərzurumlu Mustafa Zəririn yazdığı söylənilsə də, ancaq İzzəddin Həsənoğlu Zərirdən yüz il öncə yaşamışdır. Üzərində uzun illər işləyib çap etdirdiyim bu əsər türkcənin ilk siyər əsəri olmaqla yanaşı, türk epik şeirinin XIII yüzillikdəki ən gözəl əsərlərindəndir. Əsər türk epik ənənəsinin möhtəşəm abidəsidir. Bu əsərlə birlikdə XIII yüzilliyə məxsus türk ədəbiyyatı və dil tarixinin yenidən yazılmasına ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Həsənoğlu, Məmluk, Xarəzm, Zərir, Azərbaycan, Anadolu

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.12.2023; qəbul edilib – 22.12.2023

Socio-Political and literary environment of Izzeddin Hasanoglu

Seyfəddin Altayli

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Baku Eurasian University
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Summary. It is known that Izzeddin Hasanoglu is the first poet to write poetry in Azerbaijani Turkish. The first information about him was found in Devletshah Semerkandi's work titled

“Tezkiretüş Şuara”. Until now his Three Turkish poems were known. One of them is the mystical ghazal that Kipchak poet Seyfi Sarayi added to the end of the translation when he translated Sadi Şirazi's work called *Gülistan*, starting with the line “Apardı könlümü bir hoş kemer yüz, canfeza dilber”. Another one is a poem that starts with the line “Aceb bilsem meni şeyda kılan kim”, published in the work called “Mecmuetü'n-Nezair ve Camiu'n-Nezair”, and the last one is a poem about love “Necesen gel ey yüzi ağum benüm”, which was published by Barbara Flemming. She has found this poem by coincidence in a magazine published in Egypt. The addition of a poem by Hasanoğlu, to the end of the work translated by the Kipchak poet Seyfi Sarayi is a proof that the Mamluk region is the place of development of the literary languages dominant in the Khwarezm-Golden Horde-Azerbaijan-Anatolia regions and that proves İzzeddin Hasanoğlu is well known in this region as well. In fact, the first literary studies about Hasanoğlu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled “The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoğlu”, published in the first issue of the magazine called “Dergâh” in 1921, and “Notes on Azeri Literature: Hasanoğlu and Habibi”, published in the 4/1 issue of the “Darülfünun Faculty of Literature magazine” in 1925.

Hasanoğlu's 367-leaf manuscript called “Kitabı-siretün-nebi” was found in Finland. As a result of author's work on this manuscript starting from 2009, it was published by “Altınordu Publications” in Türkiye in 2023. In this work, the life of the Prophet Muhammad, his struggles and certain battles of Ali are described. It was known that Mustafa Darir of Erzurum wrote the first siyer in Turkish literature, but Hasanoğlu's verse siyer belongs to him, a century ago. In fact, this work which we published after working on it for many years, is the first siyer work in Turkish. It is one of the most beautiful works of Turkish epic poetry although it was written in the 13th century. Although the work describes the struggles of the Prophet Muhammad and the wars of Ali, it is a magnificent monument of the Turkish epic tradition in the 13th century. The history of Turkish literature and language of the 13th century will be rewritten with the publication of this work.

Working on this work since 2009, I published it in Turkey in 2023.

Keywords: Hasanoğlu, Mamluk, Xarezm, Zarir, Azerbaijan, Anatolia

Article history: received – 08.12.2023; accepted – 22.12.2023

Giriş / Introduction

İzzəddin Həsənoğlunun ictimai-siyasi və ədəbi mühitini başa düşmək üçün onun yaşadığı dövrün qiymətləndirilməsi vacib bir məsələdir. O, sufi bir şair olduğuna görə, orta əsrdəki sufizm cərəyanının yayılma arealını və onun məqsədini bilmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sufizm cərəyanı orta əsrdə Azərbaycanın ədəbi-ictimai mühitində olduqca güclənmiş və önəmli yer tutmuşdur (Həbibbəyli, s. 197). Bu vəziyyətə Azərbaycanın və Anadolunun məruz qaldığı monqol işğalı ən önəmli səbəb olmuş, ağır həyat şəraiti bu işgalla birlikdə başlamış (Dayı, s. 17-23) (Tokuş, s. 191-192), şəhərlər və kəndlər dağıdılmış, qarət və qırğınlarla insanlar dünyada yeganə ümid qapısı kimi səmimi qəlbədən inandıqları Tanrıya yönəlmişlər.

İzzəddin Həsənoğlunun kim olduğu, yaşadığı ictimai mühit və fəlsəfi görüşlərinin, bir sözlə, onun kimliyinin əsl mənada fərqi nə varıla bilməsi üçün mənsub olduğu təriqətin tarixi kökü, sufi anlayışı və özünü yetişdirən şeyxlərin kimliyinin bilinməsi yazdığı “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisinin daha yaxşı başa düşülməsində açar roluna malikdir.

Əsas hissə / Main Part

Şeyx Camaləddin Əhməd Zakir İzzəddin Həsənoğluna ən çox təsir edən şeyx olmuş, onun da şeyxi Radiyüddin (Raziyüddin) Əli Lələ, Əli Lələnin şeyxi də Nəcməddin Kübra olmuşdur (Algar, s. 23-27). Həm Nəcməddin Kübra, həm də şeyx Radiyüddin Əli Lələ haqqında kifayət qədər məlumat olsa da, Şeyx Əhməd Zakir ilə bağlı kifayətli məlumat əldə edilməmişdi, ancaq son vaxtlarda onunla bağlı da yeni məlumatlar tapılmışdır.

Kübrevilik təriqətini Xarəzm bölgəsində Nəcməddin Kübra (1145-1221) qurmuşdur. Bu təriqət türk və monqol köçəri tayfalarının islamı qəbul etməsində açar rolunu oynamışdır (Benningesen, s. 86).

Əbdürrəhman Molla Cami Kübranın künyəsinin Əbülcənab, adının da Əhməd bin Ömər Hivəki olduğunu, gəncliyində daxil olduğu müzakirələrdə mütləq surətdə qalib gəldiyindən, ona Kübra ləqəbi verildiyini qeyd etmişdir. Kübra həmçinin altmışa yaxın xəlifə yetişdirib, onları vələyət mərtəbəsinə çatdırdığına görə, ona “Vəli-Tərəş” “Şeyxi Vəli-Tərəş” da deyilmişdir. Bəzi müridləri Nəcməddin Kübraya “Ayətullahil-Kübra” ləqəbinin verildiyini də qeyd etmişdir (Algar, s. 498). Təbriz o dövrdə önəmli mədəniyyət mərkəzi olduğuna görə, Nəcməddin Kübra oraya gedib Baba Fərəc ilə görüşmüş, o da Kübraya elm öyrənməyi buraxıb, təsəvvüfə yönəlməsini buyurmuş, Kübra təsəvvüfə yönəlmişdir (Gökbulut, s. 159) (Ülken, s. 256). Kübra bir müddət Təbrizdə qaldıqdan sonra Həmədan, İskəndəriyyə, Dizyol, Misir kimi mahallara gedib buralarda Ammar Yasir, Ruzbihan-ı Kəbir əl-Misri (ö. 1188) (Çağdaşı Ruzbihan-ı Bakli Şirazi ilə qarışdırılmaması üçün ona Ruzbihan-ı Kəbir, Bakliyə isə Ruzbihan-ı Sağir deyilmişdir-S. A.), İsmail Qəsri kimi sufi şeyxlərlə görüşmüşdür. Bir müddət sonra Ammar Yasir Kübranın Xarəzmə gedib orada irşad fəaliyyəti yeritməsini əmr etmiş, o da Xarəzmə gedib təriqət qurmuş, altı yüzdən artıq müridi olmuşdur. Monqol orduları Xarəzmə hücum çəkdiyi vaxt dostları, xəlifələri Sədəddin Hammavi, Radiyüddin Əli Lələ və digərlərini çağıraraq: “Tez durun və öz yurdlarınıza gedin. Şərqdən qopan bir atəş Qərbə kimi yayılacaqdır. Bu, böyük bir fitnədir və ümmət bunun kimisi ilə üzləşməmişdir”, – deyincə bəzi dostları: “Ya Şeyx, bu bəlanın sovuşması üçün dua etsəniz necə olar?” – dedikdə o cavabən, “Bu, qəti olaraq qəzanın hökmüdür, sovuşdurulması mümkün deyildir”, – demişdir. Dostları birlikdə onun da özləri ilə birlikdə çıxıb getmələrini təklif etdiklərində: “Burada şəhid olmaq istəyirəm... Buranı tərk etməyə icazəm yoxdur”, – demişdir. Dostları Xorasana yola düşmüş, işğalçı monqol qüvvələri şəhərə daxil olduqda şeyx də özüylə birlikdə qalan yoldaşlarını toplayıb: “Allah adına ayağa durun; Allah yolunda vuruşaq”, – deyib evə girib xirqəsini geyinib, iki qoltuğunu daşla doldurub eşiyə çıxaraq işğalçıları daşa basmış, monqol dəstələri də onu ox yağışına tutmuş və 1221-ci ildə şəhid etmişdir (Cami, s. 648-654).

Rəşidəddin Fəzlullah “Camiü't təvarix”də yazır ki, Çingiz xan Kübranın adını eşitdiyində, ona bir elçi yollamış və Xarəzmdə qətlə törədiləcəyini bildirib şəhərdən çıxıb getməyini tövsiyə etmişdir. Şeyx də Çingiz xana cavabən “Mən yetmiş ildir, bu xalq ilə yaxşı-pis günlər yola salmışam, indi bəla vaxtı onları qoyub qaçmağım insanlığa yaraşmaz”, – deyərək ona mənfi cavab yollayıb qaçmayacağını söyləmişdir (Baltacı, s. 54-55) (Baltacı, s. 26).

Nəcməddin Kübranın xəlifələri Məcdüddin Bağdadi (ö. 1209), Sədəddin Hammavi (ö. 1252), Radiyüddin Əli Lələ (ö. 1244), Seyfəddin Baharzi (ö. 1259), Nəcməddin Dayə Razi (ö. 1256), Baba Kamal Cündi (ö. 1273), Aynuzzaman Camaləddin Geylidir (ö. 1253) (Cami, s. 870) (Baltacı, s. 54). Fəridüddin Əttar Nişaburi də Nəcməddin Kübranın xəlifəsi olub şeyx Məcdüddin Bağdadinin mürididir (Cami, s. 870). Bəzi araşdırmaçılar Mövlananın atası Bahaəddin Vələdin də onun xəlifəsi olduğunu söyləmişdir (Cami, s. 654) (Gölpınarlı, s. 40). Aparılan araşdırmalarda Nəcməddin Dayə Razi, Bahaəddin Vələd, Bahaəddinin xəlifəsi Bürhanəddin Mühəqqiq Tirmizi və müridlərinin Kübrevilik təriqətinə mənsub olduqları elm dünyasına məlumdur (Ocak, s. 36).

Nəcməddin Kübranın xəlifəsi Əli Lələ Cüveyn vilayətində Xosrovu Şirgirdə dünyaya gəlmiş, dərviş kimi illər uzununu dolanıb Asiyanın bir çox yerində olmuş, dörd yüz şeyxdən icazə al-

mış, xəlifə Mütəsim zamanında (9 avqust 1244) vəfat etmiş və Xorasanda dəfn edilmişdir. Qəznəli hakim Sənainin əmizadəsidir (Köprülü, s. 74).

Nəcməddin Kübra hədis toplamaq məqsədilə Həmədana getdiyi əsnada Şeyx Lələ oradan təqribən 5 km məsafədə yerləşən bir kənddə yaşayırmış. Əli Lələ gecə yatıb yuxuda Kübranı görmüş, oyandıqda yuxusunu atasına danışmış, o da yuxuda gördüyü şəxsi tanıyorsa, onu tapmaq üçün yola düşməsinə məsləhət bilməmiş, Əli Lələ də onu tapmaq məqsədilə illər uzunu axtarmış, ancaq onunla bağlı hər hansı iz tapa bilməmişdir. Kübra Xarəzmə gedib təriqət qurub öz fikirlərini yaydığı əsnada şeyx Əli Lələ Yəsəidə şeyx Əhməd Yəsəvinin xanəqahında onun müridi imiş. Lələ xəlvətdə olarkən şeyx Əhməd Yəsəvi Xarəzmdən gələn adamdan orada dərviş olub-olmadığını sorduqda, o da Xarəzmə bir dərviş gəldiyini və xeyli müridi olduğunu, adının da Nəcməddin Kübra olduğunu söyləmişdir. Əli Lələ bunu eşidər-eşitməz, xəlvətdən hövl ilə çıxaraq yol tədərükü görmüş, Yəsəvi ona hazırlığının səbəbini sorduqda tezliklə yola düşəcəyini söyləmişdir. Yəsəvi “qışdır, səbr et, yazda gedərsən” desə də, o, fikrindən yayınmamış və Xarəzmə gedərək Nəcməddin Kübranın xidmətinə girmişdir. Əli Lələ miladi 1244-cü ilin rəbbiülvəvəl ayının üçündə (9 avqust) vəfat etmiş (Cami, s. 667-669) İsfərayinə yaxın Ədkan kəndində dəfn edilmişdir. Həsənoğlunun qəbri ilə onun qəbri arasında təqribən otuz kilometrlik bir məsafə vardır.

Həsənoğlunun sonuncu şeyxi Sədəddin Hammavidir, lakin Hammavi Həsənoğluna Şeyx Əhməd Zakir səviyyəsində təsir göstərə bilməmişdir. Hammavi vəhdəti-vücut anlayışını mənimsəmiş, vələyətə nübüvvəttən sonra başladığını, övliaların batini gerçəkləri açıqlamasının ancaq Hz. Məhəmməd ilə nübüvvətin sona çatmasından sonra başlamağa biləcəyini söyləmişdir. O, peyğəmbərlərin Tanrıya yönəlik davranışlarıyla vəli, insana məxsus hərəkətləriylə də peyğəmbər olduqlarını dilə gətirib hərflərin batini-təsəvvüfi anlamları ilə bağlı fikirlərə malik olmuşdur (Öngören, s. 390).

İzzəddin Həsənoğlunun əsl şeyxi olan Camalüddin Əhməd Zakir İsfərayinin Gurpan kəndində dünyaya gəlmişdir. Tənhalığa çəkilib sufi həyatı yaşayaraq ömrünü ibadət və zikirə keçirdiyindən, ona “Zakir” ləqəbi qoyulmuş və şeyx Radiyüddin Əli Lələnin çox sevdiyi xəlifələrinə biri olmuşdur. Bəzi əsərlərdə onun 1268-ci ilin rəbbiül axır ayının altıncı günü, bəzilərinə isə 1271-ci ildə vəfat etdiyi söylənilmişdir (İstəxri, s. 563). Əli Lələ İsfərayinin cənub-qərbində yerləşən Gurpan kəndində dəfn edilmişdir.

Qulamrza Fəsəngərinin yazdığı “**Məşahiri Rical İsfərayin**” adlı əsərdə İsfərayin bölgəsinin yetişdirdiyi bir çox alim və tanınmış şəxsiyyətlərlə birlikdə Həsənoğlu və şeyxi Əhməd Zakir ilə bağlı yeni məlumatlar təqdim edilmişdir. Əhməd Zakir Gurpaninin təxəllüsü **Bədrüd-ucadır** (Dərviş, s. IX). Şeyx Əhməd Zakir Gurpani Kübrəviyyə təriqətinin önəmli simalarından biri olmuşdur. Əhməd Zakirə zakirlərin sultanı deyilmişdir. Şeyx Əhməd Zakir təsəvvüf yolunu şeyx Radiyüddin Əli Lələdən öyrənmiş, sonra şeyx Nəcməddin Kübranın və şeyx Məcdüddin Bağdadinin (ö. 1219?) irşad dairəsinə girmişdir (Dərviş, s. IX).

Şeyx Əhməd Zakirin təsəvvüfdə bu səviyyəyə çatması mövzusunda ətraflı məlumat yoxdur, ancaq onun müridi və h. VII-VIII yüzilliyin tanınmış ariflərindən, Bağdadda Nuriyə-İsfərayinə silsiləsinin qurucusu olan Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi İsfərayini “**Kaşifül-Əsrar**” adlı əsərində aşağıdakı məlumatları qeyd etmişdir:

“İlk dəfə zöhdə yönəldiyimdə müqərrib məqamların şərəbindən, müridlərin məşaribinin zövqündən və müştəqlərin coşğusundan xəbərsizdim. O zamanlar şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin xidmətində bir qrup dərviş vardı ki, şeyx onlarla xəlvətə çəkilibdi; amma şeyx Əhməd Gurpani pəpəmə və ümmi olduğu üçün başlanğıcda ona bağlana bilmirdim. Çünki mən onun zahirinə baxır və bətnində olan ülvi sevgini görkəmində axtarırdım. Amma Allah mənə kəramət bəxş etdiyi üçün Pur Həsən/Həsənoğlu adlı dərvişlə tanış oldum. O əziz insan şeyx və təriqəti haqqında mənə məlumat verdi; onun zikir və xəlvətiylə əlaqəli bəzi şeyləri danışdı. Beləliklə, mənim şeyxə könüldən bağlanmağıma vasitə oldu.” (Kəsrəgi, ss. 19-21).

Hafiz Hüseyin İbni Kərbəlayi, “**Ravzatül-cinan**” adlı əsərində şeyx Əhməd Gurpani haqqında yazmışdır: “Şeyx Əhməd Zakir Gurpani təsəvvüf yolunda münzəvi və səssiz biçimdə yeriyirdi. Gurpaninin “qəvi-yi xafi” (güclü və gizli) adlanan zikri eləsinə yayğındı ki, Əli Həmədaninin (h.q. 713-786) məktəbində onu “dörd ritimli zikrin” (cahar-zərb) (la/ilahə/illa/Allah) yaradıcısı kimi bilirdilər. Rəvayətə görə, şeyx Əhməd Zakir İsfərayinin Culfan (Gurpan) kəndində olan bir ağacın altında yatıb yuxusunda hz. Məhəmmədə görüb, peyğəmbər ona dörd ritimli (چهار ضرب) cahar zərb) zikri təlqin edib. Kübrəviyyə silsiləsinə bağlı olanlar ondan öncə hamail zikrini həyata keçirmiş” (İbn Kərbəlayi, s. 300).

Şeyx Əhməd Zakir, öz mürşidi şeyx Radiyüddin Əli Lələnin vəfatından sonra ömrünün sonuna kimi 27 il xalqı irşad etməklə məşğul olmuş və 1271-ci ildə vəfat etmişdir (Zengin, s. 438-439).

Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin irfani soy-kökü hz. Məhəmmədə gedip çıxır. Üveysi “**Təz-kirətül-Aktab**” adlı təzkirəsində Şeyx Əhməd Zakirin irfani mərtəbələri haqqında bilgi vermiş, Radiyüddin Əli Lələdən sonra yerinə Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin keçdiyini yazmışdır (İstəxri, s. 563).

Şeyx Camalüddin Əhməd Zakir Gurpani Hülaku xanın çağdaşı olmuş və onun hakimiyyəti dövründə vəfat etdikdən sonra Şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Kəsragi (Kəsirki) İsfərayini (h.q. 639-717/1218-1296) (Ələüddövlə, s. 574) Əhməd Zakir Gurpaninin canişini olaraq xəlifə seçilmiş və Kübrəviyyə təriqəti Bağdadda Nuriyə İsfərayiniyyə silsiləsi müridləri tərəfindən davam etdirilmişdir.

Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin bir tərcibəndində:

“Mən sərxoş, **qələndər** və laqeydəm
Bu tərzimlə mən əbədiyyəm” (Razi, s. 456),

– deyərək qələndəri anlayışda olduğunu bildirmişdir.

Şeyx Əhməd Zakir Gurpani Hülaku Xanın çağdaşındı. Onun hakimiyyəti dövründə Allahın rəhmətinə qovuşmuş və İsfərayinin Gurpan qəbiristanlığında dəfn edilmişdir (İbn Kərbəlayi, s. 304) (Baqiri, s. 314) (Ələüddövlə, s. 574). Şeyx Zakirin məzarı da, xanəgahı da Gurpan bölgəsindədir (Yəzdi, s. 498). Əslində, bu tarix də şübhəlidir, çünki Elxani hökmdarı Qazan xan 23 noyabr 1272-ci ildə dünyaya gəlmiş və 13 may 1304-cü ildə vəfat etmişdir. Şeyx Əhməd Zakir 1248, 1268 və ya 1271-ci illərin birində vəfat etmişdirsə, Qazan xanın nə cür çağdaşı ola bilər?

Fuad Köprülüyə görə, oğuzlar XI yüzillikdə Azərbaycan və Anadoluya gəldikləri zaman Qaraxanlı türklərinin danışdığı Xaqaniyyə türkcəsi adlanan ədəbi yazını bilmədiklərinə görə ədəbiyyatlarını şifahi tərzdə yaradırdılar. İslam dinini qəbul etdikləri zaman yavaş-yavaş islam inamı, ibadət və qaydaları ilə bağlı kiçik risalələr yazmağa, Qurani-Kərimi öyrənməyə başlamış, Azərbaycana və Anadoluya gəldikləri zaman da bu cür risalələrlə birlikdə az da olsa, türkcə əsərlər, xalqın cəngavərlik ruhunu oyadıb möhkəmləndirə biləcək dastanlar, mənqəbələr yazmışlar (Köprülü, s. 231-234).

Azərbaycan və Anadolu türkləri XIII yüzillikdə dini-mənqəbəvi dastan ədəbiyyatı gələniyini davam etdirmişlər. Azərbaycanın və Anadolunun hər guşəsində açılan mədrəsələr və təkkələr, sadəcə, ərəb elmi ilə fars ədəbiyyatını yaymağa xidmət edən qurumlara çevrilmişdir.

Səlcuq imperiyasının hakimiyyəti Anadolu və Azərbaycandan Türkünstanə kimi yayıldığı bir dövrdə Nizamülmülk ilə başlayan fars təsiri getdikcə sistemləşmişdir. Dövlət sarayında türkcə əvəzinə, ərəb və fars dili hökmran olmuş, türkcə unudulmağa, hətta sıxışdırılmağa başlanmışdır (Karadoğan, s. 444-447) (Temizel, s. 450-451).

Türkünstanda yaradılan dastan gələniyi XIII yüzillikdə həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda davam etdirilmişdir. Anadolu Səlcuqlu sultanı I Ələddin Keyqubadın təsəvvüf əhlini qoruması səbəbilə monqol ordularının qətləliam və qarətindən yaxa qurtarmaq üçün yaşadıkları yerləri tərk edən sufi dərvişlər Anadolu və Azərbaycana yönəlmiş, öz fikirlərini buralarda yaymağa baş-

lamışlar. Oğuz türkcəsi ilə kəndlərdə, ucqar bölgələrdəki xalqın ziyalanması və milli mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün şeirlər, dastanlar dilə gətirilmiş, Oğuz türkcəsi bu yolla ədəbiyyatda öz kimliyini göstərməyə başlamışdır. XIII yüzilliyin ilk yarısında farsca bilməyən şairlər vasitəsilə dini-təsəvvüfi bir ədəbiyyat yaranmışdır. İzzəddin Həsənoğlu dini-təsəvvüfi düşüncəyə malik şairlərdən biri kimi, həm farsca, həm də türkcə şeirlər yazmış və türkcənin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

XI-XIII yüzilliklər arasında xalqın danışdığı dildə ortaq bir yazı dilinin olmamasının çarələri axtarılmış və XII yüzilin ikinci yarısından sonra yavaş-yavaş oğuzcanın yazı dili olması yolunda dini və təsəvvüfi kiçik əsərlər yaradılmış (Korkmaz, s. 81), təsəvvüf də mifik epoxadan bəri davam edən qam-ozan gələniyin islamı dönmədə aşiq ədəbiyyatına çevrilməsində önəmli rol oynamışdır (Karadayı, s. 45).

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin dağılmasından sonra qurulan Qaramanoğulları bəyliyində Qaramanoğlu Məhməd bəyin 13 may 1277-ci il tarixində vəzirliyə gətirildiyi divan yığıncağında türkcədən başqa bir dillə danışılmamasıyla bağlı bir fərmanın yayılması (Sümer, s. 445) türkcənin o çağda düşdüyü vəziyyəti göstərir. Azərbaycanda da vəziyyət eyni olmuşdur.

Azərbaycan tarix boyu bir çox mədəniyyətlərin görüş yeri olmuş, strateji əhəmiyyətindən asılı olaraq şərqli və qərblı işğalçı güclər buranı ələ keçirməyə can atmışlar.

Fuad Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafında iki nöqtəyə işarə etmişdir: 1. Azərbaycan Şərqi Oğuzca qrupuna aid olduğundan, Qərbi Oğuzcanı danışan Anadoludan Elxanilər dövründən başlayaraq ayrı bir siyasi xətt izləmişdir. 2. Anadolu və Azərbaycan coğrafiyasında xalqın əksəriyyətinin Oğuzdur, ancaq İran adlanan coğrafiyada digər türk boyları və monqol ünsürünün təsiri Anadoluya nisbətə daha güclü olduğundan, fars mədəniyyəti və dili bölgədə hakim olmuş, məhəlli mədəniyyətlər də fərqli olduğundan Azərbaycan türklərinin Səfəvi dövründən başlayaraq, şiəliyi dövlət inamı kimi qəbul etdiyindən ayrı bir ədəbiyyat yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının Anadolu ədəbiyyatına nəzərən ən zəngin və güclü yönü isə xalq ədəbiyyatıdır. Qədim çağlarda yaranan “ozan” mədəniyyəti islam dininin nüfuzu ilə “aşiq” adını almış xalq şairləri Oğuz türkləri arasında ən qədim çağlardan bəri davam edən dastan və xalq ədəbiyyatı ənənəsini yaşatmışdır (Köprülü, s. 38-39).

XIII yüzildə yaşamış İzzəddin Həsənoğlunun cəmisi bir neçə şeiri tapılmasına baxmayaraq, ədəbiyyatımızın ən məşhur şairlərindən biridir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Finlandiyada bir şəxsədən satın alınaraq Türkiyəyə gətirilən “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisi onun əldə edilən ilk sanballı əsəri sayılır. Həsənoğlu bu mənzum siyər əsərini Həsən əl-Bəkrinin rəvayəti əsasında yazmış və bunu xüsusilə bir neçə yerdə vurğulamışdır. Həmin beytləri təqdim edirik:

Əbülhəsən Bəkri rivayət eylədi
Ol ki, işbu sirəti ol söylədi. (Altaylı, 2023, s. 638)

Həsən babası ol Bəkri rivayət
İdər ol va'iz-i Bəsri rivayət. (Altaylı, 2023, s. 706)

Əbül Həsən Bəkri rivayət eylədi
Məkkə fəthin cün hikayət eylədi. (Altaylı, 2023, s. 798)

Türküstan, Azərbaycan və Anadolu bölgələrində yaranan ədəbiyyat və mədəniyyət əlaqələrinin indiyə qədər istənilən səviyyədə araşdırılmaması, Türküstan bölgəsiylə bağlı olaraq aparılan araşdırmaların da Əhməd Yəsəvi və Əlişir Nəvailərin Azərbaycan və Anadolu ədəbiyyatına təsiri ilə məhdudlaşdırılması təəssüf doğurur. Bu vəziyyətin yaranmasında müəyyən tarixi və siyasi hadisələrin önəmli rol oynadığı da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Həsənoğlu yaradıcılığı ilə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, bu sahədə pərakəndəliyin hakim olması və əsərlərinin təhlilində görülməyən və sufizm ilə təsəvvüfün imperialist dövlətin təzyiqi ilə kamil mənada öyrənilməməsi səbəbi-

lə bir-birini tutmayan yozumlar onun ədəbi irsinin öyrənilməsində çətinliklər yaratmışdır (Həşimli, ss. 5-6). Nümunə olaraq 1960-cı ildə çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərinin birinci cildində mənbə göstərilmədən Həsənoğlu feodal-zadəgan sinfinə mənsub şair kimi qeyd edilmişdir (Vurğun, s. 223).

“Kitabi-sirətün-nəbi”dəki ədəbi ifadələrin xüsusiyyətinə əsasən Həsənoğlu Xorasan bölgəsində dünyaya gəlsə də, onun bir müddət Güney Azərbaycanda, Təbriz bölgəsində yaşadığı və ya buranın dil xüsusiyyətlərini mənimsədiyi məlum olmuşdur. Çünki əsərin dili ilə bugünkü Təbriz dialekti arasında o qədər də böyük bir fərqin olmadığı açıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Məsnəvinin dilinin Bakı kəndlərində yaşayan dilə də müəyyən qədər oxşarlığı vardır.

Osmanlı imperiyası dövründə siyasi və mədəni sahələrin fərqlənməsilə birlikdə Azərbaycan və Anadolu coğrafiyalarında danışılan türkcələrin fonetik sistemində müəyyən dəyişikliklər yaranmışdır. İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı bu əsərin dili Azərbaycan türkcəsidir. Əsərin yazıldığı tarix isə Anadolu və Azərbaycan türkcələri arasında şivələrə ayrılma dövrlərinin də ilkin pillələrinə təsadüf etmişdir.

Xorasanın İsfərayin bölgəsində doğulub burada yetişən Həsənoğlunun dilində, əlbəttə, bəzi regional kiçik fərqliliklərin olması, əsərlərini Azərbaycanda danışılan Oğuz türkcəsilə yazması təbii haldır, çünki onun Güney Azərbaycanda yaşadığı və buradakı şivəni mənimsədiyi yazdığı məsnəvisindən də başa düşülməkdədir. Məsnəvisindən bir neçə beyt:

“Xoş toy itdi ulu mihman eyelədi
Xoş dəvə qoqlar ki qurban eyelədi. (Altaylı, 2023, s. 139)

Virdi miskinlərə tullara o gün
Coq təamlar dürlü-dürlü dəxi ton. (Altaylı, 2023, s. 239)

Yuxarıdakı beytlər hz. Məhəmmədin dünyaya gəlişi ilə bağlı olaraq babası Əbdülmüttəlibin toy edib Məkkə xalqına dəvələr və qoqlar qurban etdiyini, dürlü yeməklər bişirdiyini, dullara, yoxsullara payladığını, nə qədər anasız uşaq və gəzərgi dərviş varsa, onları sevindiriyindən xəbər verir.

Bəzi alimlər Xorasan bölgəsində doğulub burada yetişməsi səbəbilə Həsənoğlunun Azərbaycan şairi olaraq qəbul edilməsinin səhv olduğunu irəli sürmüşlər (Səfərli & Yusifli, s. 237), ancaq o vaxtlar Xorasan, Azərbaycan və Diyarı-Rum deyilən Anadoluda bəzi regional kiçik fərqliliklər olsa da, Azərbaycanda Şərqi oğuzca, Anadoluda da Qərbi oğuzcanın danışıldığı tarixi bir faktdır. Həsənoğlunun Azərbaycanda da danışılan Oğuz türkcəsilə yazması təbii hal olsa da, ancaq XIII yüzildə Anadolu və Azərbaycan coğrafiyalarında danışılan türkcələr arasında yavaş-yavaş müəyyən fərqliliklərin, şivələrin yaranmağa başlaması da həqiqətdir.

Nəticə / Conclusion

İzzəddin Həsənoğlu XIII yüzildə Azərbaycanın yetirdiyi nəhəng ədəbi şəxsiyyətlərdən biridir. Onun yeni tapılan və Türkiyədə çap olunan “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisi hz. Məhəmmədin həyatı və mübarizələri ilə hz. Əlinin müəyyən cənglərinə həsr edilsə də, əslində, mifik epoxadan üzübəri davam edən türk dastançılıq ənənəsi ilə yazılmışdır. Əsərin dili, orada dilə gətirilən orijinal ifadələr, deyimlər (idiomatik ifadələr), atalar sözləri insanı valeh edir.

Bu məsnəvinin çap olunması təkcə Azərbaycanın deyil, Anadoludakı ədəbiyyat və dil tarixinin də dəyişdirilməsinə ehtiyac yaradacaqdır.

Ədəbiyyat / References

- Algar, H. (2006). *Necmeddin-i Kübra maddesi* (Cilt 32). Ankara: TDV Yayınları.
- Altaylı, S. (2023). *Kitab-ı Siretün Nebi. Haz.* Ankara: Altınovdu Yayın evi.
- Baltacı, H. (2009). *Necmüddin Razi Hayatı. Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*. Marmara Üniversitesi, SBE İlahiyat Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilimi Dalı, İstanbul.
- Baltacı, H. (2011). *Necmeddin Daye Razi-Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Baqiri, N. (1963). *Tezkiretü'l-Aktab* (Cild III).
- Benningsen, A. (1988). *Sufi ve Komiser*. (O. Türer, Çev.) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cami, A. (2020). *Nefahatül-Üns Min Hadaratil-Kuds (Evliya Menkıbeleri)*. (A. Akçiçek, Dü., & M. Çelebi, Çev.) İstanbul: Huzur.
- Dayı, Ö. (2016). Moğol İstilası ve İran'da Edebî Göç. *Göç ve Kültür Sempozyum Bildiri Kitabı-II*.
- Dərviş, M. (tarixsiz). *Vilayətnamə*. Astan-i Qüds-i Radavi Mərkəzi Kitabxanası.
- Əlaüddövlə, S. (2020). *Əl-urvətül əhlül halvət vəl cilvət*. Tehran: Mövla Nəşriyyatı.
- Gökbulut, S. (2010). *Necmeddin-i Kübra*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2020). *Mevlana Celaleddin (Hayatı, Eserleri, Felsefesi)*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Həşimli, H. (2017). *Azərbaycan Dilində Lirik poeziyanın İnkişaf Yolu (XIII əsr-XIV əsrin əvvəlləri)*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Həbibbəyli, İ. (2019). *Azərbaycan Ədəbiyyatı Dövrləşdirmə Konsepsiyası və İnkişaf Mərhələləri*. Bakı: Elm.
- İbn Kərbəlayi, T. (1965 və 1970). *Rovzatu-l Cinan və Cənnatu-l Cinan*. Tehran: Kitab Tərcümə və Nəşriyyat Müəssisəsi.
- İstəxri, E. (1959). *Usul-i Təsəvvüf*. Tehran: Qanun-i Mərifət Nəşriyyatı.
- Karadayı, O. (2017). Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Tasavvufi Neşenin Âşık Tavrına Yansıması. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1).
- Karadoğan, A. (2019). *11. Yüzyıl Selçuklu Dünyasında Türkçenin Durumu (Bilge Vezir Nizamülmülk)*. Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: TTK Basımevi.
- Köprülü, M. (2004). *Türk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kəsrəgi, N. (1978). *Kaşifül-Əsrar*. Tehran: Herman Lendelt Lanada Mc Kill Universitetinin İslam Araşdırmalar Müəssisəsi Nəşriyyatı.
- Ocak, A. (2014). *Dede Garkın ve Emirci Sultan*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Öngören, R. (2008). *Sadeddin-i Hammuye maddesi* (Cilt 35). Ankara: TDV Yayınları.
- Razi, Ə. (1961). *Yeddi İqlim* (Cild II). Tehran.
- Sümer, F. (2003). *Karamanoğlu Mehmed Bey maddesi* (Cilt 28). Ankara: TDV Yayınları.
- Səfərli, Ə., & Yusifli, X. (2008). *Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi (Qədim və Orta əsrlər tarixi)*. Bakı: Ozan Nəşriyyatı.
- Temizel, A. (2019). *Nizamülmülk Döneminde Şair ve Şiir (Bilge Vezir Nizamülmülk)*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Tokuş, Ö. (2017). Moğol Hakimiyyətində Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları. *Türk Dünyası Araştırmaları* (Cilt 117). içinde İstanbul.
- Ülken, H. (2009). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vurğun, S. (Red.). (1960). *Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi* (Cild I). Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Yəzdi, M. (2001). *Ölkənin Mədəni Məskunlaşması və Dinî Məkanları Lüğəti*. Tehran: Astan-î Qüds-î Rəzəvî.
- Zengin, A. (2018). Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58.

Общественно-политическая и литературная среда Изеддина Гасаноглу

Сейфеддин Алтайлы

Доктор философии по филологии, доцент

Бакинский университет Аврасия

E-mail: altayli_s@yahoo.com

Резюме. Известно, что Изеддин Гасаноглу – первый поэт, написавший стихи на азербайджанском тюркском языке. Первые сведения о нем обнаружены из сочинения «Тазкират аш-Шуара», составленного Довлатшахом Самарканди. До сих пор известны три стихотворения Изеддина Гасаноглу на турецком языке. Кыпчакский поэт Сайфи Сарайи, переводя произведение Саади Ширази «Гюлюстан», добавил в конец перевода газель, которая начинается со строки «Апарди конлум бир хош камар уз, джанфаза дилбар» («Завладела моим сердцем лунолика красавица, услада жизни»). Еще одно его стихотворение – газель, опубликованная в «Маджмуатуль-Назаир и Джаим ун-Назаир», которая начинается словами «Аджаб билсем мени шейда гылан ким».

Еще одно его стихотворение было опубликовано в Египте Барбарой Флеминг. Стихотворение начинается строкой «Как ты? Приходи, о белолицая моя». Тот факт, что кыпчакский поэт Сайфи Сарайи добавил в конец перевода стихотворение Изеддина Гасаноглу, доказывает, что мамлюкский регион был местом развития литературных языков, доминирующих в Хорезмско-Золотоордыно-Азербайджано-Анатолийском регионах, и Изеддин Гасаноглу был очень известен в них.

Первые сведения об Изеддине Гасаноглу предоставил турецкий учёный Фуат Кёпрюлю в своих статьях, опубликованных в 1921 году в первом номере сборника «Дяргах» – «Древний турецко-азербайджанский поэт Изеддин Гасаноглу» и в 1925 году в выпуске IV/I сборника Дарульфюнунский литературный факультет «Заметки об азербайджанской литературе: Гасаноглу и Хабиби».

В Финляндии была найдена 367-страничная рукопись Изеддина Гасаноглу под названием «Китаби-сиратин-Наби». С.Алтайлы начал работать над этой масштабной работой в 2009 году и опубликовал ее в Турции в 2023 году. Произведение посвящено жизни и борьбе Мухаммада (aleyh as-salam) и некоторым сражениям Хазрата Али. Хотя говорят, что Мустафа Зарир из Эрзурума написал первое в тюркском мире произведение в жанре сират, но Изеддин Гасаноглу жил за 100 лет до Зарири. Это произведение, над которым С.Алтайлы работал много лет и которое опубликовал, является первым произведением этого жанра на турецком языке и одним из самых прекрасных произведений турецкой эпической поэзии XIII века. Произведение представляет собой великолепный памятник турецкой эпической традиции. Наряду с этой работой возникнет необходимость пересмотреть историю турецкой литературы и языка XIII века.

Ключевые слова: Гасаноглу, мамлюк, Хорезм, Зарир, Азербайджан, Анатолу